

UOT 81.

Nərgiz Paşazadə

Azərbaycan Dillər Universiteti
nargiz_pashazadeh_786@mail.ru

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRLƏRARASI ÜNSİYYƏT

Açar sözlər: *qloballaşma, mədəniyyətlərlərarası ünsiyyət, dilə yiyələnmə, dil tədrisi.*

Key words: *глобализация, межкультурная коммуникация, овладение языком, преподавание языков.*

Ключевые слова: *globalization, intercultural communication, language acquisition, language teaching*

Demokratik yolla yaradılan multikultural cəmiyyətlər də çox vaxt multikultural dözümlər mərhələsindən mədəniyyətlərarası tolerantlıq və birgə yaşayışa keçid üçün çoxlu vaxt və enerji tələb edir. Avropadakı sağçı-populist hərəkatları, Afrika və Asiyadakı etnik qarşıdurmalar göstərir ki, bəzən cəmiyyətlərin tolerantlıq və beynəlmilləşmə tələbləri altında başqa məsələlər ortaya çıxır. Etnosentrizm, xaricilər və yadlara qarşı nifrət, sağçı populyarizm, irqçilik, ayrı-seçkilik, terrorizm, vətəndaş müharibəsi, kütləvi insan qırğını, soyqırım siyasi və iqtisadi motivli multikulturalizmin təsirinə baxmayaraq aradan qalxmamışdır.

Multikulturalizm modellərinin geniş miqyasda uğursuzluğa düçar olması onu göstərir ki, ortaq məxrəcin tapılması üçün zəruri olan səylər olmadan mədəniyyətlərin əmr və ya məcbur edilmiş birgə yaşayış forması dayanıqlı tolerantlıqla nəticələnmək əvəzinə daha çox gərginliyi artırır.

Mədəniyyətlər arasında vasitəçilik (mediasiya) üçün səmərəli üsullar çatışmır. Bu mediasiya prosesində dillərin üzərinə xüsusi rol düşür, çünki bu ünsiyyət mədəni sərhədləri aşaraq başlayır və bu vasitə ilə də daim fəaliyyətdə olur. Dil bütün problemləri həll edə bilməz, ancaq o mədəniyyətlərarası mübadilənin ərsəyə gəlməsində açar rolunu oynayır və bu rol dil sistemlərinin strukturlarına hakim olmaqdan daha dərin mənə kəsb edir. Bu funksiya dil sistemlərinin struktural xüsusiyyətlərindən daha çox mədəniyyətlərarası vasitəçiliklə əlaqədardır və tək-cə bir ünsiyyət dili vasitəsilə heç cür yerinə yetirilə bilməz.

Dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi həqiqətdə qloballaşma və beynəlmilləşmə dövründə ən vacib siyasi alətlərdən biridir. Bununla belə, dil dərsi və dil öyrənməyə müəllim və şagirdlər tərəfindən eyni dərəcədə çox vaxt digər mədəniyyətlərə çıxış vasitəsi olaraq yox, qrammatik biliklərə yiyələnmə kimi yanaşılır.

Xarici dilə yiyələnmənin mədəni aspektləri faktların çatdırılması ilə məhdudlaşdırılırsa və ya dillərin struktural aspektləri ön plana çıxarsa, müəllim öyrənmə və ünsiyyət potensialları istifadə edilməmiş qalır. Bu zaman yalnız ölkə və onun mədəniyyəti haqqında olan biliklər inkişafdan qalmır, əksinə, ilk növbədə mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün labüd olan semantik, pragmatik və semiotik biliklər əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılır.

Əgər bugünkü gündə interkultural səriştələr təcili surətdə tələb olunursa, o zaman dil tədrisi və dilə yiyələnmə zamanı geniş mənada dillərin və ünsiyyətin daha çox mədəni aspektləri nəzərə alınmalıdır. Ancaq bunun üçün dillərin mədəniyyətdən asılılığı və mədəniyyətin dillərdən asılılığının daha dərinə dərkə tələb olunur. Bunlar da nəticədə çoxdilliliyi süni şəkildə rekonstruksiya etmək və arxivləşdirmək istəyən yox, əksinə, çoxdilliliyin və çoxmədəniyyətliliyin boşluqda olan təbii resurslarını təbii yolla, dinamik və effektiv şəkildə istifadə edə bilən, mədəni incəlikləri nəzərə alan öyrənmə və tədris üsullarında özünü büruzə verməlidir.

Buna görə də, gələcəyin öyrənmə və tədris tədqiqatının əsas diqqəti dilə yiyələnmənin və dil idarəçiliyinin ətraf mühit və iqtisadiyyat kimi aspektlərinə yönləndirilməlidir. Ancaq bu o deməkdir ki, dilə yiyələnmə və çoxdilliliyin tədqiqatı bu günə qədər olduğu kimi təkə eklektik formada yox, dilə yiyələnmənin və dil idarəçiliyinin idrakı və mədəni-həssas aspektlərinə istiqamətlənməlidir.

Dilə yiyələnmə və dil tədrisinin mədəniyyətlərarası aspektlərinin araşdırılmağa başlanması təhsil siyasətinin məqsədləri və hermenevtik mülahizələr fonunda baş vermişdir. Ədəbi janrlar gündəlik danışmaq dilinə olan kommunikativ tendensiyanı tarazlamağa kömək etməli və bununla da eyni zamanda yadları anlama və xarici dil didaktikası üçün yeni, oxucu tənqidi nəzəriyyələrinə əsaslanan impulslar verməlidir (müq. et: Hunfeld 1997; Wierlacher 1987; Krusche & Krechel 1984; Weinrich 1971). Lirik mətnlərə ilkin meyl digər janrlara da yayıldı və ədəbiyyatın xarici dil dərində yəni kəşfi 1980-ci illərdə artıq elitaya çevrilən kommunikativ didaktika paradigmasını yenilədi. İndi Wylie, Bégué & Bégué-nin (1970) məhz interkultural yanaşma tələbini və Müller-Jacquier (1981) tərəfindən əvəllər irəli sürülmüş konfrontativ semantika fikirlərini müqayisə edək. Dövri olaraq sosiallaşmış dilçilik peşəsi üçün bunun xarici dil didaktikasının yeni, interkultural,

və ya ən azından 3,5-ci versiya, kommunikativ-interkultural dördüncü nəslə olması artıq qətiləşmişdir. Bununla belə bu eyforiya hər yerdə, dilə yiyələnmənin daha yaxşı başa düşülməsi və dil tədrisinin daha effektiv istiqamətləndirilməsi mənasında, interkultural aspektlərin intensiv, sisteməlik refleksiya siyasına gətirib çıxarmadı. Yalnız o vaxtdan zaman getdikcə qısalan dərslər istehsalında ilkin eyforiya nisbətən tez yox oldu. Görünən odur ki, Dil Biliklərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Ümumavropa Təsnifatı (GER) və onun sələfi olan Avropa Şurasının kənar layihəsi (*threshold level project*) nəticəsində (bir çox hallarda səhv başa düşülən) unifikasiya tendensiyaları standartlaşdırmalar səbəbindən 3 və hətta 2,5-ci nəsil didaktikada birləşirlər. Yad perspektivin dərslərə salınması çox vaxt yad mədəni artefaktların səthi müqayisəvi təsvirləri ilə məhdudlaşır və hazırda da məhdudlaşır. Mədəni və coğrafi aspektlərin araşdırılması əvvəlki kimi yalnız hesab edilən çatışmayan tədris saatından irəli gəlir.

Faktlar onu göstərir ki, iqtisadi qloballaşma prosesi mədəni və yaxud siyasi qloballaşmadan daha sürətlə gedir. Real görünən odur ki, qloballaşma dünyanı vahid bir iqtisadi məkan kimi nəzərdə tutur, amma onun mahiyyəti yalnız iqtisadi bütövləşmə ilə məhdudlaşmır. Qloballaşma həm də hərbi-siyasi, sosial-mədəni, elmi-texniki bütövləşməni şərtləndirən tarixi bir faktora çevrilmişdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, qloballaşmanın növbəti mərhələsində siyasi qloballaşma ön plana çıxacaqdır. Həm iqtisadi, həm də siyasi qloballaşma isə mənəvi-mədəni dəyərlərin də ciddi təsirə məruz qalmasına səbəb olacaqdır.

Qloballaşma, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyəti fasiləsiz genişləndirir. Bu isə dünyada hər bir dilə təsir göstərir. Çünki dünyada bu gün istifadə olunan bütün dillər beynəlxalq ünsiyyətə qoşula bilmir. Bunun müqabilində az yayılmış, lokal çərçivədə istifadə olunan dillərin daşıyıcıları beynəlxalq ünsiyyət prosesində iştirak etmək məcburiyyətində qaldıqlarına görə beynəlxalq dillərə müraciət edir, onların birindən istifadə etməyə çalışır, gənc nəslə bu dilləri öyrənməyə sövq edirlər. Nəticədə beynəlxalq dillərə, xüsusən də global dil olan ingilis dilinə axın durmadan sürətlənir. Bu gün dünyada elə bir ölkə tapmaq olmaz ki, orada ingilis dilini öyrədən kursların, məktəblərin və s. sayı artmasın. Dünyada mövcud olan yüzlərlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq status almışdır. Bu dillər sırasına ingilis, fransız, alman, ispan, çin, ərəb, rus və s. dillər daxil olur. Həmin dillərdən ingilis dili xüsusi mövqeyi ilə seçilir.

Müasir dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda ingilis dilinin nüfuzu sürətlə artır. Bir sıra tədqiqatçılar bunun ən azı iki səbəbini (a) dünyanın (bəşəriyyətin) ümumi (universal) bir ünsiyyət vasitəsinə (dilə) getdikcə güclənən ehti-

yacının olması; b) ingilis dilinin belə bir ehtiyacı ödəmək üçün digər nüfuzlu dillərlə müqayisədə üstünlükləri) göstərilər və qeyd edirlər ki, “müasir dünyada mövcud olan dillərin belə bir “iyerarxiya”sını təsəvvür etmək olar:

I. Əsas beynəlxalq dil (ingilis dili).

II. Beynəlxalq dillər (fransız, alman, ispan, Çin, ərəb, rus və s. dilləri).

III. Dövlət dilləri, yaxud milli dillər (türk, fars, portuqal, italyan, yunan, indoneziya və s. dilləri).

IV. Xalq dilləri (ləzgi, çeçen, Tibet, uyğur, Altay və s. dilləri).

V. Tayfa dilləri” (Cəfərov və b.).

Qloballaşma və dil məsələlərinin tədqiq olunması prosesində dil situasiyası və dil siyasətinin öyrənilməsi vacib şərtədir. Azərbaycan cəmiyyətində ingilis dilinin yayılma şərtləri, səbəbləri, bu dilin Azərbaycan dilinə təsiri və bir çox digər məsələlər ölkədə dil situasiyasına nəzər salmağı tələb edir.

Bilirik ki, nitqin yaranması üçün vacib olan faktorlar tələbat, situasiya və dil bilikləridir. Onda belə çıxır ki, əgər tələbə dil biliyinə malikdirsə və ətrafda münasib situasiya varsa, hər hansı bir tələbatı aktuallaşdırıb nitqi yaratmaq olar. Ancaq bu ilk baxışdan belə asan görünür. Problemin əsas tərəfi elə məhz tələbatı aktuallaşdırmaq və onun ödənməsi üçün müvafiq situasiyanı yaratmaqdır. Bəs tələbatı necə yaratmalı? Əslində tələbatı elə situasiya özü yaratmalıdır. Ancaq istənilən situasiya nitqə tələbatı yarada bilmir. Bunun üçün nitq situasiyası olmalıdır. Ədəbiyyatda situasiya dedikdə zaman və məkan daxilində eyni anda və ya bilavasitə ardıcılıqla mövcud olan və aralarında mütləq əlaqə olan şəraitlərin vəhdəti başa düşülür. Nitq situasiyası dedikdə isə biz sadəcə nitq fəaliyyətinin gerçəkləşdiyi və ya ən yaxşı halda nitq fəaliyyətinin məzmunu müəyyən edən hansısa xarici şəraiti yox, ümumilikdə nitq fəaliyyətinin inkişafını qabaqcadan müəyyən edən, onu yönəldən, onu törədən, yaradan və fəaliyyətin məzmunu və dil materialını təyin edən şəraitlərin ahəngini nəzərdə tuturuq. Bəzi alimlər, məsələn, İ.M.Berman, V.A.Buxbinder və s. isə situasiya və nitq situasiyasını eyniləşdirərək belə şərh edirlər: “Şifahi ünsiyyətdə ifadələr nitqlə nisbətə xarici olan faktorların təsiri ilə yaranır. Bu faktorlara kommunikasiyanın baş verdiyi şərait, gerçəkliyin predmet və hadisələri arasındakı əlaqələr aiddir. Bu cür şərait və əlaqələrin vəhdəti elə nitq situasiyasıdır”. İ.V.Raxmanovun da məsələyə münasibəti yuxarıda adları çəkilən alimlərlə eynidir. O yazır: “Situasiya real gerçəklikdə mövcud olan vəziyyətlərin, şərait və mühitin məcmusudur”. Sonra isə o fikrini davam etdirərək nitq situasiyalarının mövcudluğunu tamamilə inkar edir: “Situasiya nitqin yaranması üçün şərait yarada da bilər, yaratmaya da bilər. Elə bir situasiya mövcud deyil ki, o mütləq nitqi yaratsın. Ona görə də nitq situasiyalarının varlığından danışmaq yersizdir. Həm

də elə bir situasiya mövcud deyil ki, o nitqi yaratmaya bilsin. Məs: Avtobusda iki nəfərlik yeri tək bir qadın tutub. Başqa bir şəxs ona yaxınlaşıb yerin birini boşaltmağı xahiş etmək istəyir. Ancaq bunu hiss edən qadın özü yeri boşaldır, digər şəxs isə nitqini söyləyə bilmir. Göründüyü kimi, bu situasiyada nitq üçün şərait olsa da, o, yaranmır. Nəticə etibarilə nitqin yaranması üçün yalnız situasiya kifayət etmir”. Ancaq E.İ.Passov bu fikri tamamilə inkar edir. “Situasiya yalnız “məcmu”, “törəmə”, “ardıcılıq”, “sahə” deyil, o, qarşılıqlı münasibətlərin mikrosistemidir. Nitq situasiyası – şüurda əks olunan və nitq fəaliyyətində obyektivləşən ünsiyyət prosesinin funksional formasıdır. Onun əsasında nitqi törədən və onun predmeti və məzmununu təyin edən, iki və ya daha çox subyektlərarası qarşılıqlı münasibətlərin mikrosistemi durur”. Göründüyü kimi E.İ.Passov və bir sıra digər müəlliflər məs.: İ.A.Zimnyaya, A.A.Alxazişvili, A.Qardner, V.L.Skalkin, P.B.Qurviç və s. nitq situasiyasında insan amilini, insanların qarşılıqlı münasibətlərini, real gerçəkliklə qarşılıqlı təsirini ön plana çəkir. “Situasiya subyektin real gerçəkliklə qarşılıqlı təsiridir” [5, s.94]. “Verbal ünsiyyət situasiyanı- ünsiyyət iştirakçılarının qarşılıqlı təsir strukturunu müəyyən edir” [5, 83]. “Situasiya –kommunikantlar arasındakı münasibət formasında yaranır. O, ünsiyyət prosesinin ekvivalenti deyil. O, insanların şüurunda olduğu üçün müəyyən mənada idealdır (müərrəddir)”. “Situasiya nitq fəaliyyətinin bir hissəsi, müəyyən mənada onun vahididir. Situasiyanın əsas komponenti kommunikantlar arasındakı qarşılıqlı münasibət, digər komponentlər isə məqsəd, motiv, stimül və müzakirə predmetidir” [6, s.82]. Fikrimizcə, situasiyanın komponentlərini daha dəqiq şəkildə A.Qardner müəyyən etmişdir. O, nitq situasiyasına 4 komponenti daxil edir. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Danışanın daxili vəziyyəti-bura tələbatlar, motivlər aiddir. 2. Eşidənin daxili vəziyyəti. 3. Nitq vasitəsilə haqqında danışılan predmetlər və hadisələr. 4. Dil materialı.

Deməli nitq situasiyasını digər situasiyalardan fərqləndirən yeganə və vacib komponent dinləyəndir. Situasiya haqqında bu qədər geniş məlumat verməyimizin səbəbi odur ki, kommunikativ prinsipin əsas mahiyyəti tədris prosesinin təşkilinin “ünsiyyət prosesi modeli” üzərində qurulmasıdır. Aydın məsələdir ki, ünsiyyət prosesi də öz növbəsində sonsuz sayda nitq situasiyasının zəncirindən ibarətdir. Onda tədris prosesinin də əsasını məhz ünsiyyət prosesinin funksional forması kimi həmin situasiyalar zənciri təşkil edəcək. Bu o deməkdir ki, dil tədrisinin linqvokulturoloji əsası kimi material seçimi və təşkilinin əsasında situasiya durmalıdır.

Bəzən nəzərə alınmır ki, nitqin yaranmasında sözlər hər hansı bir mövzuya aid olduqları üçün seçilmir. Sözlər situasiya tələb etdiyi üçün, müəyyən situasiyada fikrimizi ifadə etmək üçün seçilir. Mövzunun əsas götürülməsi sö-

zün mənasının açılmasına kömək edir. Yəni bir sözün hansı mövzuya aid olduğunu biliriksə, mənasını daha asan tuturuq. Müəlliflərin bu cür düşünməsinin əsas səbəbi situasiyanı dar mənada götürərək, nitqin məzmununun formalaşmasındakı rolunu görməməsindədir. Belə ki, Raxmanov yazır: “Mövzu nitqin məzmununu təşkil edən hadisə, hərəkət və ya predmetlərdir. Situasiya isə real gerçəklikdə mövcud olan vəziyyətlərin, şərait və mühitin məcmusudur”. Göründüyü kimi İ.V.Raxmanovun fikrincə nitqin məzmununu situasiya yox, mövzu yaradır. Ancaq situasiyanı geniş mənada götürən bizim qəbul etdiyimiz yanaşmaya görə isə məzmunu situasiya yaradır. “Kommunikativ situasiya yalnız kommunikativ aktın meydana gəlməsini və davam etməsini mümkün etmir. O, həm də bu şərtlər altında yaranan şifahi nitq mətninin başda məzmun olmaqla bütün əsas parametrlərini müəyyən edir. Beləliklə, kommunikativ situasiya real şifahi ünsiyyətin ilkin əsası, özəyidir” [6, s.162].

Bu məsələni tədqiq edərkən gəldiyimiz nəticə odur ki, bu problemə başqa cür yanaşmaq lazımdır. Bu yanaşma situasiyanı dar mənada götürən müəlliflərin iddia etdiyi kimi onun yaranmasında yalnız real gerçəklikdə mövcud olan xarici faktorların deyil, həm də daxili faktorların rolunu görməyə imkan verir. Situasiya onun yarandığı məkandan daha çox, həmin situasiyada iştirak edən kommunikanın arasındakı münasibətdən asılıdır. Buna səbəb situasiyanın danışanın şüurunda əks olunmasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 2004.
2. Quliyeva T. Təhsilə və elmi tədqiqatlara qloballaşmanın təsiri// Filologiya məsələləri – №6, 2013, s.51-56.
3. Şükürov A.M. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bugün və sabah. B.: “Azərbaycan Universiteti”, 2006.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı.
5. Шерина Е.А., Алексеева А. В. Лингвокультурологический аспект изучения национально-культурной специфики языка // Фундаментальные исследования. 2014. № 12-1. С. 215-218. URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=36100> (дата обращения: 03.06.2017).
6. Пассов Е.И., Кибирева Л.В., Колларова Э. Концепция коммуникативного иноязычного образования (теория и ее реализация): метод. пособие для русистов. СПб.: Златоуст, 2007. 200 с.
7. Франк С.Л. Духовные основы общества. М.: Республика, 1992. 510 с.
8. Халеева И.И. «ЛИНГВАУНИ» – вклад в культуру мира // Лингвауни: III Международная конференция ЮНЕСКО. М.: МГЛУ, 2000. С. 65-69.

Nərgiz Paşazadə**Summary****Intercultural communication in the era of globalization**

Learning and teaching languages is indeed one of the most important political tools in the era of globalization and internationalization. However, language lessons and language learning are often seen by teachers and students alike as a means of acquiring grammatical knowledge rather than as a means of accessing other cultures. When we study this issue, we come to the conclusion that this problem needs to be approached differently. This approach allows us to see in reality the role of not only external factors, but also internal factors, as the authors argue, considering the situation in a narrow sense. The situation depends more on the relationship between the communicators involved in the situation than on where it originated. This is because the situation is reflected in the mind of the speaker.

Нəргиз Пашазadə**Резюме****Межкультурная коммуникация в эпоху глобализации**

Изучение и преподавание языков действительно являются одним из важнейших политических инструментов в эпоху глобализации и интернационализации. Однако уроки языка и изучение языка часто в равной степени рассматриваются учителями и учащимися как средство приобретения грамматических знаний, а не как средство доступа к другим культурам. Когда мы изучаем этот вопрос, мы приходим к выводу, что к этой проблеме нужно подходить по-другому. Такой подход позволяет увидеть в действительности роль не только внешних факторов, но и внутренних факторов, как утверждают авторы, рассматривающие ситуацию в узком смысле. Ситуация больше зависит от отношений между коммуникаторами, вовлеченными в ситуацию, чем от того, откуда она возникла. Это происходит потому, что ситуация отражается в уме говорящего.

*Rəyçi: f.f.d. A.Məmmədzadə**Redaksiyaya daxil olma: 25.06.2021**Təkrar işlənməyə göndərilmə: 22.07.2021**Çapa qəbul olunma: 03.08.2021*